

Tettes, áldozat – tettesáldozat

Gyarmati
György

Töprengések

A *Háló* sorozat második, *Egyházvezetők 1. Káldy Zoltán, Ottlyk Ernő* című kötetének recenzióban (lásd 75–77. o.) szerepeltetni érdemes alapvető tartalmán túl fel-felbukkannak olyan utalások, gondolatfoszlányok is, amelyeket magamban – töprengésre inspiráló – transznarratív vonulatnak neveztem el. Ezek kapcsán szeretnék néhány konkrét, illetve elvontabb észrevételt tenni. Hogy rögtön Csepregi András írásához kapcsolódjak, az államszocializmusra vonatkozó közelmúltfeltárásban nem ismeretlen az ugyanazon közegben egy személyben megtestesülő „hóhér és áldozat” jelenség, illetve ennek kapcsán a *tettesáldozat* fogalomfúzió.¹

1. *Az intelligencia* lehet veleszületett is. A műveltség és a tanultság szocializációs személyiségalkotók, ám ne gondoljuk, hogy a fenti három karakterelem akár külön, akár együttesen feltétlen korrelációt mutat az elemi tisztességgel, az emberiséssel – még akár egyívásúak, barátok, hitestársak közösségén belül is. A hidegháború idején a szovjeteknek kémkedő, úgynevezett „cambridge-i ötök” történetét sokan ismerik. Brit, felső-középosztálybeli „jobb családból” való indulás. Jó képesség. Társadalmi ranghoz tartozó elit iskolák egymásutánja. Hazájuk a pluralista demokrácia korabeli mintaállama. Létezik-e autentikus magyarázat arra, hogy a cambridge-i ötök bármelyike miért lett rendszeraposztata kém, hivatása és hazája árulója? Kalandvágy? Meggyőződés? Pénzsóvárság? Mások feletti uralomvágy? Messianizmus? Intellektuális deviancia? Lázadás az apák rendje, szelleme ellen? Szabad ország szabad és jólétben élő polgáraiként álltak át „az ellenség oldalára”. Korántsem gondolom, hogy ők 20. századi Robin Hood-ok, Tell Vilmosok lennének.

Van-e különbség a szabad akarattal, szabad országban, szabad nép ellen elkövetett árulás és a megszállt országban, diktatórikus – vagy autoriter – rendszerkényszer közepette szolgálatban vállalt titkosszolgálati ágencia között? Vannak-e fokozatai akár a politikai rendszerek, akár a bennük élő egyének szuverenitásának, avagy az kortól, helytől és helyzettől független abszolútum? Ellenoldalon, olyan humanista abszolútum-e a moral insanity, hogy nincs mód differenciálni a szabadság és/vagy szolgálat közepette felbukkanó formaváltozatai között?

Az egyházak ordináriusaikkal, presbitereikkel és híveikkel együtt voltak a rendszer státusfogyjai. E fogolyléten belül az evangélium jelentette a közösségi kohéziót, míg a különbözőséget – az egyházszervezeti szubordináltságon túl – a nehezen kalibrálható hitbéli kegyelemállapot, valamint a személyiségjegyek, karakterek, habitusok egyedi sokfélesége.

2. *A steril – tértől, időtől független – morál pozíciója*. Az államszocialista rendszerhierarchia szuterénszintjén settenkedő világi ügynökök regimentjéhez képest azért intézmény- és karizmarombolóbb a klerikus ágensekről számot adni, mert közülük számosan egyházaik felkent stallumbirtokosaiként szolgáltak trónt is, oltárt is.² Nyers

¹ Ez a közelítés Arthur KOESTLER – Londonban már 1940-ben megjelent – *Sötétség délben* c. munkája nyomán került a közgondolkodásba (1988). Újabban HÓDOS 2005; BARÁTH–FEITL 2013; GYARMATI 2013.

² Az egyház kettős entitásából történésként legfeljebb az egyház – és reprezentánsai – ember–ember közötti, földi ténykedése vizsgálható. Ami ezen túl van, azt az egyház – és felkentjeinek – dolga „intézni” a Teremtővel.

hasonlással élve, a világi ügynökök zöme saját környezetét illetően inkább csak „lábszagot” terjesztett, míg a pozícionált klerikus ágensek eseteire a „fejtől büzlik a hal” metafora illik. Az ateista rendszer titkosszolgálati ügynöktevékenységük okán akár respektált egyházakat is mindvégig *ellenségnek* klasszifikálták (MIRÁK 2014, 119–120. o.). Kategorikus leegyszerűsítéssel az „ellenségszolgálat” nem árulás-e hitbéli közösségével szemben, s nem ennek minősített esetével van-e dolgunk a közösség (magas) tisztséget is viselő reprezentánsai esetében? Azaz: a dokumentálhatóan hálózati érintettségben talált egyén főszabály szerint moral insanity. Itt és most, a posztkommunizmusban. Így ítélkezett a kommunizmus is – Magyarországon maradván – a Horthy-kor után. Már differenciáltabb a 19. századi ágenslét utólagos megítélése. Talán mert az annak idején nem különösebben tematizálódott – sem politikailag, sem társadalmilag –, s mire fény derült rá, a kor egésze vált „történelmi múlttá”? Másutt, az úgynevezett polgári demokráciákban meg mintha fel sem tévedne úgy a kérdés, amiképpen – újabban – a mi régióinkban. Mintha demokráciában titkosszolgálati ügynök nem lenne, vagy ha mégis, az inkább hazafias érdem. Netalán van „jó ügynök”, és „rossz ügynök”? A politika – leegyszerűsítő – bináris kódján túl mi a differenciálás kritériuma?

3. *A diktatúra gyakorlatias rendszerkényszere.* Az ateista filozófiát képviselő rendszer omnipotens és omnikompetens diktatúrát működtetett. Ennek egyik teleologikus víziója a vallás(ok) és egyház(ak) nélküli, teljes körűen államosított – egzisztenciájában és más léthelyzeteiben is státusfüggő – társadalom volt. Az előállott világpolitikai és belpolitikai antiequilibrium közepette az aktuálisan erőnyerő helyzetben lévő pártidiktatúra csak kényszerpálya perspektívákat kínált. Ezek:

a) Golgota. Intranszigenca, mártírium, „negyven prédikátor”.

b) Aposztata. Önfeladó, „szentségtelen” életben maradás.

c) Modus vivendi: a megmaradás keresése – a szolgálét vállalása –, a hit és az egyház túlélése reményében.

Ha és amennyiben az első kettő járhatatlan, marad a szolgálét – ennek konzekvenciáival. Az így előálló „maradék dilemma”: a szolgálét közepette milyen mértékű lehet az önmegtartás/önfeladás – egyházi reprezentánsok esetében a közösségi megmaradás esélyeire is tekintettel. Újlag felhorgad három kérdés. Az egyiket már érintettük.

d) A „szabad vallás, szabad egyház, szabad államban” *nem létezése* közepette ugyanaz-e a hálózati személy = moral insanity kritériumrendszere, mint a ténylegesen létező demokrácia – és a hozzá tartozó szabad állampolgár – körülményei között, ahol ez a kérdés így elvileg fel sem merül?

e) Definiálható-e – ha egyáltalán létezik ilyen – „a szolgaság tisztessége”? Válaszkeresésem is bizonytalan. Segítségül Deák Ferencet hívom, röstelkedve, hogy ilyen ügybe kompromittálom. Ő mondotta volt: „Ha nem tehetjük, mit szeretnénk, tegyük azt, mit lehet.” Ha nem kerülhető el a kollaboráció – azaz nagyon is egyoldalú az evilági modus vivendi „kínálata”, – annyi a teendő, ami minimálisan elkerülhetetlen, s szándékoltan nem gerjeszt további, másokra is átháramló megpróbáltatásokat, meghurcoltatásokat. Eddig a – nagyon nehezen rögzíthető – pontig értelmezhető a szolgaság tisztességének (viszonylagos) megőrzése. Ami ezt a határt átlépve tesz eleget az állampárti, titkosszolgálati kényszernek, közkeletűen szólva „túlteljesít”, „önszorgalmú eb” (Illyés Gyula), az már – Moltmann és Csepregi nyomán – az elszenvedés közepette „magunk okozta rossz”, a szolgáléttel sem magyarázható moral insanity. A fennmaradt iratok és Kertész Botond, Ittész Ádám tanulmánya alapján ezt a szolgáléttelbeli morális határt lépte át Káldy Zoltán püspök, illetve Ottlik Ernő dékánása során és utána is. „A lehetségesen túli »kell« (Sollen) meghalására”, az igazság melletti hajlíthatatlan kiállásra elhívatottakat tekinti Joseph Ratzinger a mártíriumot vállalóknak: „A mártírok pontosan így [ezáltal] a lelkiismeret nagy tanúi.” (RATZINGER 2008, 314. o.) Ám a társadalmi sokaság körében – ide értve a hívek számosságát is – történelmi tapasztalat szerint a kevesek kiváltsága az igazság, „a jó” iránti ilyen mérvű belső elköteleződés. Nekik a szolgaság közepette is a szabadság a megalkuvás nélküli mércéjük.

f) Mindeközben Ittész utalást tesz egy, a virtuális határ innenső oldalán megmaradó evangélikus ügynökkel-

készre is (Keken András, 479. o.). Utalást mondok, mivel a jelzett hálózati személy ténykedése kifejtetlen maradt – érthetően, mert jelen munkának ez nem volt feladata. Ugyanakkor ez a szegmens sejteti azt a „keskeny ösvényt”, amelyen át a szolgálét közepette is maradt esély a megmaradás keresésére – horribile dictu – a hit és az egyház túlélése reményében: „az elszenvedett rosszat nem tetézni további – önsorsrontó – rosszak okozásával.”

4. *Az aktuális válaszkereséseket a rendszerváltás óta – a politika bináris kódját leképező – kétozsztatúság jellemzi. Létezik a bűnmegvallást igénylő ambíció, mely a kollaborációt kéri számon, s létezik egy önigazololó vonulat, mely magát az „áldozati bárányok”, a meghurcoltak közé szeretné identifikálni. Ez illeszkedik az egyház(ak) mint strukturális áldozat és ezen belül egyéni stigmatizáltak képlethez.*

(Mindazonáltal aligha lenne korhű Lénárd Ödönt és Paskai Lászlót egy olyan freskón viszontlátni, melynek aláírása: „az egyház mártírjai.”) Másképp retusál a klerikus memória, és másképp a világi. Átszővi mindezt a politikai utilitarizmus, mely – leegyszerűsítve – „az én ügynököm hazafi, te ügynököd hazaáruló” rátartisággal szelektál eleveneket és holtakat. Ennyiben forgandó a történelminek vélelmezett közelmúlt arcképcsarnoka (is). Még inkább csak panoptikum. A történelmi még formálódóban van. Az öröklött „titkos tegnap” kuszasága így teremődik újjá mai nyilvános zűrzavarként, s ezen értékrelativizmus miatt horgad fel alkalmasint a „feszítsd meg!” indulat, amire nem válasz a „borítsunk fátylat a – közösen elszenvedett – múltra” szembevnyás. Belejátszik ebbe a „békés” rendszerátalakítás is, mivel az nem kínált véres koncot a „kegyetlen évszázad”, „az újbarbarizmus kora” utáni elégtélszerzéshez.

(Nem mintha az közmegegyezéses békét tudott volna teremteni.) Ám a verbálisan szélsőséges számonkérés-ambíciók egymást antitételezik, perlik, s ennek megfelelően egymást kiegészítően statikusak. Holott mind az állami, mind az egyházi létállapot változóban volt. E biocönózis dinamikus terében zajlott a klerikus reprezentánsok sokváltozós egyedi önújrapozicionálása egyházi tisztségükben éppúgy, mint a rejtett hálózat grádicsain. (S ez a dinamizmus nem ért véget 1990-ben...) A manapság újrafogalmazódóban levő „Zeitgeist” mintha ambicionálná a „visszamenőleges hatályú bíraskodást” is, miáltal halasztást szenvedhet a történetinek tekinthető – a múltat múltként szemlélő – vizsgálódás, s benne az auditor et altera pars. Így az is nehezebben deríthető fel, hogy kinek, kiknek milyen része volt abban, hogy a hit és a hívek társasága mégiscsak átvitetett a – Nagy László-i – túlsó partra? A konkoly kigyomlálásának vehemenciája közepette mintha nem fordítanánk kellő figyelmet a (megmaradt) búzatáblát odaadó gondoskodással vigyázókra.

5. A kreacionista felfogás követői Isten ítélőszékére, a világiasabb evolucionisták a történelem ítélőszékére szoktak volt apellálni. Azt gyanítom, hogy még mindkettő „odébb van”. Nekünk viszont itt és most feladatunk a tőlünk telhető köznapi tisztességgel és a rendelkezésre álló tudásmunícióval válaszokat találni. A válasznak három – egymással össze nem keverendő – szintje „tere” van:

g) A közelmúlt történeti feltárása, melybe beletartozik az állambiztonság „alvilágán” kívüli „felvilági” történések nem kevésbé minuciózus felderítése is. Különös tekintettel az állambiztonsági érintettségtől mentes maradt lelkészekre, presbiterekre, hívekre. Kérdés viszont, hogy a történésznek van-e joga „bírói” talárt – álorcát – magára öltetni.

h) Ahol a történész kompetenciája véget ér, ott kezdődik a múlttal való szembesülés másik tere, „műfaja”: a közösségi – tágabban társadalmi – elégtételszerzés és elégtételadás, annak minden tartalmi és formai veszélyével. A köznapi *bűn és bűnböhdés* opcióhoz képest a hitelvi ethosz a *bűn és bűnbocsánat* (megváltás) mentén értelmez. Nehéz eldönteni, hogy a manapság tapasztalható zavarodottság posztkommunista örökség – időben utána vagyunk, de még nem vetköztük le –, avagy a kommunizmustól függetleníthető általánosabb szekularizációs morál és a keresztény erkölcsfelfogás diskurzusa zajlik. Ez ugyan nem a történeti múltfeltárás tere, de – különböző mértékben – alighanem ide is beszüremlik.

i) Ez utóbbi kapcsán alig hagyható figyelmen kívül, hogy tömegdemokráciában – ha létezik ilyesmi, és az egyház valóban igényli a társadalmi beágyazottságot – a közösségi legitimáció időközben előjelet váltott: *Quod licet bovi, non licet Iovi...* A hierarchikus intézményesültségű egyházakhoz képest sokkal inkább kívánatos erre tekintettel lenni a presbiteriánus közösségekben.

6. *A homo moralis: abszolútum, pontérték vagy tágabb dimenzió?* Hol van a történet mélyárama, fősodra? A szószék, az evangéliumi küldetés, avagy annak negatív lenyomata, az ÁVH-t, ÁEH-t informáló ügynökirat? Egyik sem. Így vagy úgy, mindkettő a színpad előtere. Ehhez képest – mondhatnánk Saint-Exupéry-vel – „ami igazán lényeges, a szemnek láthatatlan”. A szerepjátszó homo sapienshez képest a kulisszák mögötti homo moralis, a homo della fede (hitvalló) ténykedése a lényeg. A kérdés úgy vetődik fel, hogy a szekuláris (ateista) politikai rendszer mindennapjaiban ténykedő – meggyőződése ellenében együttműködésre kényszerülő – milyen mértékben sértette hitvalló homo moralis énjét, illetve – köztisztviselgben – saját hitbéli közösségének szubsztanciális rendtartását. A hitelvi példázat szerinti „tű foka” – az üdvözülés esélye – szempontjából az ügynöklét ténye önmagában is a moral insanity exkommunikációt jelenti-e, vagy csak abban az esetben, ha az ügynöki ténykedés a másoknak ártással párosul. (Ez csak fennmaradt dokumentumok esetében érvényes, vagy van a mérlegelésnek más módja, eszköze?) A kettős mérce nem relativizálás, hanem a dolog velejét érinti. Amennyiben az ügynöklét tényét már önmagában „bűnbeesésnek” tekintjük, a hittagadó világi rend normáit tekintjük mindenekfelettinek, miáltal a kommunista onnipotencia és onnikompetencia alapján állva ítélezünk. Ez lenne a homo moralis normája? Aligha. Ha és amennyiben a kommunista pártegyeduralom – a Rákosi-korszakban terroruralom – sem a hitelvi eklézsia, sem a szekuláris demokrácia normáival nem hozható összhangba, mert annak tagadásán alapul, s mindennapi gyakorlatában ezt juttatja érvényre, akkor hogyan szinkronizálható ez valamifajta tértől-időtől függetleníttet humanista moralitással? Mondható-e ennek nevében „feszítsd meg!” mindenkire, akit ügynökként tetten értek? Van-e mód mérlegelésre, s nem éppen – morális – kötelezettség-e a megértésre törekvés? Ezt követni próbálva is tépelődve mondom/írom: a dokumentálható ügynöklét csak akkor fordul át a moral insanity tartományába, ha és amennyiben – jelentései, illetve cselekedetei alapján – „perrendtartászerűen” kideríthető a másoknak (egyéneknek, közösségnek) ártás „tényállása”. Történészként ez a mankó, de a társadalmi ítéletalkotás nem feltétlenül formálódik a történeti ismeretek nyomvonalán.

S itt következik a „megítélés” második stációja: az ügynöklét eliminálja-e a benne elmarasztalhatók e világi pályájának minden más szféráját? Életútja során minden „átlagember” is multipozicionális státusokkal bíró közösségi lény. Testvér, férj/feleség, barát, munkatárs, valamely szakma, hivatás elhivatott művelője, közéleti szereplő – adott esetben nem csupán saját boldogulását, hanem a közösség javát illetően is. Mennyit nyom a latban a hálózati személy „nem ügynök” énje, életpályája a felsorolt sokfajta relációban? Legtöbbünk valahol a szeplőtelenesség és a gazemberesség két szélső végelete közötti tágas mező valamely szegmensében lesz fellelhető a képzeletbeli ítélet napján. Ha e virtuális mező egyik végén Albert Schweitzereket, Dietrich Bonhoeffereket, a másik végén Hitlereket, Sztálinokat, Pol Potokat vizionálunk, akkor a sokaság – nevesek és névtelenek egyaránt – a fentebbi státuszpozíciók együttes „osztályzatának” átlagolt körében lesz fellelhető, ide értve bizony a „szentéletű” klerikusokat és tisztességben meg-

boldogult világiakat egyaránt. De a lényeg az, hogy még az egykori ügynököknek sem jár automatikusan vízum a gonosztevők végletkörzetébe. Éppen a sokváltozós egyéni pozícionáltság végső egyenlege alapján nem, lett légyen szó akár a hitelvi ethosz, akár a demokratikus humanizmus erkölcsi mérlegeléséről. A most vizsgált kérdésben az *igen* és a *nem* egy széles tartomány, dimenzió két szélső értéke. A szeplőtelenek egyik és a gonosztevők másik véglete között „lakozik” a különböző mértékben bűnbe esettek sokasága – a halandók mindenkori többsége. (Ez utóbbi „közülünk valók” ítéelkeznek – hol közösségi felhatalmazással, hol meg az igazság önjelölt bajnokaiként – igenről és nemről. Erre később még visszatérek.)

A bűnbe esettség mértékét illetően – épp az értékelés demokratikus pluralizmusa alapján – különböző „rangsorok” állíthatók össze. Egyelőre viszont ott tartunk, hogy a szeplőtelen/gonosztevő határpontja a képzeletbeli lénia közepe táján húzódik, holott ez a két ellentétes (értéktartalmú) véglet, s közötté található a különböző mértékben és módon „bűnbe esettek” széles skálája. Ezzel átevíckéltünk az ítéletalkotás harmadik stációjába. Vajon nem túlzottan együgyű-e (one issue) a jó/rossz kategorizálást oly mértékben az ügynökléthez kötni, amilyen mértékben az „a gonosz birodalmának” összeomlása óta dívik? Nem tudunk-e egy életút tapasztalatával olyanokat is pellengerre állítani – s képzeletben a negatív pólus felé expediálni –, akik még csak gyanúba sem keverhetők állambiztonsági hálózati érintettséget illetően, mégis nagyon messze esnek attól, hogy a gáncsnélküli lovagok körébe lennének sorolhatók? Még tovább feszítve a húrt, csak és kizárólag az egykori pártállami nomenklatura köréből tudnánk említeni emberességi szempontból persona non grata halandókat, avagy nem pozícionált pártonkívüliek között is akadt – közkeletűen szólva – „rongy ember”?

7. *Információs kárpótlás, társadalmi elégtételszerzés és az ügynökkérdés történelmi látószögei.* Bizonyára szaporíthatók még a mérlegelés szempontjai, most azonban megálllok. Azt vélelmezem ugyanis, hogy a (közel)múlttal való szembesülésnek az ügynökkérdést középpontba helyező nézőpontja túlzottan leegyszerűsítő, s egyben a – demagógiát súroló – „könnyebbik út” választása. Még azt is megkockáztatom, hogy e kérdés megoldásának nincs tudományos kritériumrendszere. A történettudományi feltárás ebben a tekintetben nélkülözhetetlen ugyan, de csupán egyike az e téren nélkülözhetetlen „segédtudományoknak”. Ehhez rögtön két megszorítás tartozik. Egyfelől nem a szakmai konvenciók betartásával végzett múltfeltárást kell okolni a forrásokból rekonstruált új tudás miatt, mondván, hogy „régí sebeket tép fel”. Stallum nélküliek és stallumbéliek között egyaránt tapasztalható ilyen irányú elvárás. Utóbbi a nagyobb gond, merthogy „durum est negare, superior cum supplicat”. (Nehéz megtagadni, ha felettesed kér tőled valamit.) Másfelől viszont az úgynevezett információs kárpótlás keretében múltfeltárást végzőknek is tisztában kell lenniük azzal, hogy minden erudíciójuk és szakmai körütekintésük ellenére is csupán „adalékokat” szolgáltatnak egy olyan akkreditációs eljáráshoz, amely végsőleg több, mint „a tudomány igazsága”. Ehhez ugyanis a *nem ügynökszféra*-lét is hozzátartozik. Sőt mi több, az ügynök mivolt alkalmasint legfeljebb egyik – fontos, de nem is egyedüli – szempont lehet bárki retrospektív személyiségrajzában. Ne feledjük: az államszocializmus korszakában a hálózatba – többnyire kényszerrel – beszervezettek ez irányú ténykedésüket „konspiratív másodállásban” végezték főállású munkájuk, mesterségük, hivatásuk űzése mellett, s ahhoz képest többnyire időlegesen, nem élethossziglan.

Pál apostol nem tudományos kritériumként, hanem – az evangélium hirdetését vállaló számára – erkölcsi normaként írta Timóteusnak: „Törekedj rá, hogy az Isten színe előtt megbízható maradj, munkás, akinek nincs miért szégyenkeznie, s aki az igazság hirdetésében a helyes úton jár.” (2Tim 2,15) Másfél évezreddel később néri – akkor még nem szent – Fülöp atya didaktikus egyszerűséggel ismételte el a hagyomány szerint: „Legyetek jók – ha tudtok”. Dietrich Bonhoeffer majdnem két évezred tapasztalatával felvértezve vetette fel a világ nagykorúvá válása közepette tapasztalható elvallástalanodását, valamifajta „vallás nélküli keresztyénséget”, horribile dictu „Isten halálát” vizi-onálva (CSEPREGI 2010, 9. o.). Ebben az az alternatíva rejlik, hogy a szekularizálódás közepette és ellenére marad

fenn egy *kereszténységgel átítatott civilizációs norma* a vallásoktól távolodó, „nem hívő” társadalomhányad számára is. Azaz a vallásoknak, egyházaknak ebben a változó világi környezetben kívánatos önmaguk újrapozicionált helyének a megtalálása. (Ne feledjük, Bonhoeffer a náciizmus tobzódása, a hitleri „új európai rend” vitalitása idején rótt a gondolatot naplójába – közelgő halála előtt.) Ettől Pál apostol maximája a hitvallók számára alighanem változatlan érvényű, Bonhoeffer viszont alighanem egy „kopernikuszi fordulatot” hagyott maga után testamentumként: milyen mértékben marad érvényben a *keresztény (keresztény) ethosz civilizációs normaként* a társadalmi elvallástalanodás közepette? Az ateista (kommunista) állam mint politikai entitás ezt – hit, vallás, egyház tekintetében – egyöntetűen tagadta, miközben a társadalom hitét (vallását) őrző részének egzisztenciája, mindennapi léte élethosszig a szekularizálódóban levő világi rendszer(ek)hez kötött. (A növekvő mértékű elvallástalanodás nem – nem feltétlenül – jelent társadalmi elkeresztényietlenedést, de most nincs mód ez irányba elkalandozni.)

E ponton térek vissza Káldy Zoltán püspöknek a kötetben olvasható ágensi ténykedéséhez. A recenzióban idézem Kertész Botond megállapítását, miszerint Káldy „teológiai érvekkel győzte meg püspökké választása után a lelkészi kar nagyobb részét arról, hogy a szocialista társadalom építését aktívan kell támogatniuk” (lásd 75. o.). Ez a fentebb mondottak alapján készíti az olvasót töprengésre. Ha meggyőzte őket, ebben akár az evangélikus egyház korhoz-időhöz való alkalmazkodásának – a bonhoefferi újrapozicionálásnak – a felismerése, az evangéliumi pietizmushoz képest új útkeresés igénye is részes lehetett. Az viszont az ügynökiratok dokumentációja alapján aligha kétséges, hogy hitvallóként, lelkészként és egyházkormányzóként is megengedhetetlen eszközökkel, „maga okozta rossz” eljárásokkal gondolta kivitelezhetőnek az alkalmazkodó túlélést. Megint csak Pál apostolhoz fordulok. A Timóteusnak címzett idézett intenció úgy folytatódik, hogy „nagy házakban nemcsak arany- és ezüstedények vannak, hanem fából és cserépből valók is; és azok közül némelyek tisztességre, némelyek pedig gyalázatra valók” (2Tim 2,20). Jóhízemű olvasatban lehettek bár Káldy Zoltán célkitűzései tisztességesek, az elérésükhöz választott módok – ha nem helyezkedünk póre machiavellista álláspontra – alighanem gyalázatosak voltak.

Miután Káldy Zoltánról időközben megjelent egy – markáns bírálatban részesített – biográfia is,³ kínálkozik muníció arra, hogy egyházának közössége részben az ő példáján, részben azt meghaladva gondolhassa újra a 21. században lehetséges evangélizáció alternatíváit, annak kívánatos és követhető módzatait. Egyházkormányzók, lelkészek, presbiterek és hívek „közös zsinatán”, közmegelegedésre. A múltfeltárás segít(het) tanulságok megfogalmazásában, de nem tévesztendő közben szem elől, hogy a fennmaradt titkosszolgálati iratok elejétől a végéig feltárva is csak egy szűkebb életszegmensről tudósítanak. Ezt – ha van még a fogalmaknak valós értelmük – az „információs kárpótlás” jelentéstartománya magában hordozza. Csakhogy ez ügyben rendre értelmezési zavar (kognitív disszonancia) látszik előállni. Az információs kárpótlás nembeli lényegéből adódóan kevesebb, mint a vágyott, kívánatos „teljes körű jóvátétel” – ha ilyesmi egyáltalán lehetséges –, de része lehet a teljesebb reparációnak. Ez a – szociálpszichológiai? – félreértés (félreértelmezés) állítja elő újra és újra azt a helyzetet, melynek során minden közismertebb múltbéli figura kapcsán, akiről kiderül, hogy a titkosszolgálati hálózat konspiratív bedolgozója volt, rendre felhorgad az aprehendálás: nem is olyan volt, fals az így rekonstruált arcél, karakter stb. Az ellenvetések részigazsága aligha vonható kétségbe: az érintett személy – lett legyen szó akár egyházi, akár világi közszereplőről – *nem csak* ilyen volt. Az információs kárpótlás keretében végzett múltfeltárás viszont elsősorban erre kérdez rá, erre van felhatalmazása, s eddig terjed a kompetenciája. Az már a fentebb említett „teljes körű jóvátétel” részeként elvégzendő további feladat, hogy nevezett személy más – nem konspiratív – feladatkörében, státusaiban végzett munkásságát számba véve álljon össze a teljes portré. Az így kikere-

³ KORÁNYI 2012. Recenziók, értékelések: Történelmi kép – hitelesen. Kerekasztal-beszélgetés Korányi András Hanem szeretni is című könyvéről. *Keresztény Igazság*, 2012/4. KÓSA 2013. CSATÁRY-VÖRÖS 2013.

kedő biográfia nyújthat módot arra, hogy kiderüljön: Janus arcú volt-e vizsgált „hősünk”, vagy csupán kisebb-nagyobb stigmafoltok szeplősítik történelmi arcképét. Az állambiztonsági forrástükör torz mivolta ugyan magából a rendszer szabta gyártástechnológia licencéből ered, kérdés azonban, hogy más irányú „tükör által homályos” látásunkat nem befolyásolja-e – diagnosztizálatlan – lelki szürkehályogunk is? Vagy esetleg az, amit személyes és kollektív önkritikaként Cserháti József pécsi expüspök fogalmazott meg egy kevéssel a halála előtt adott interjújában: „Gyalázatos, ami velünk történt (...)” – de – „a bűnök bevallása nélkül hitelre méltatlanok maradunk. (...) Amíg ez nem történik meg, az egész egyházi lét nem méltó hitelre.”⁴ Ez viszont már nem csupán – elsősorban nem – a történelmi múltfeltárás kompetenciája. A szintén közkeletű metafora szerint, a bekötött szemű Iustitia mérlegének egyik serpenyőjébe tehető a „hálózati múlt” akár nagyobbik hányada, ám aligha feledkezhetünk meg a mérleg másik serpenyőjébe kívánczó hivatásbéli személyiség- és cselekvésdózisról. Miközben a két serpenyő „terheléséhez” egyaránt kívánatos a tudományra testált előzetes vizsgálódás, valamint a józan ész, a mérleg állását bemérni – szemellenző nélkül – már elégséges az utóbbi is.

Cserháti diagnózisimperatívuszának van egy rejtőzködő, felfejtendő rétege is. A gyalázatoság mibenlétéről szólva azt említi, hogy még a püspöki kar tagjaival is kisiskolásként bántak, rendre elpróbáltatták velük az esedékes (másnap) püspökkari konferencia forgatókönyvét stb. Transzponáljuk ezt a stallumviselő klerikus ügynökök helyzetére, nem feledve, hogy a vallást, egyházat az ateista hatalom – végsőleg, „csak idő kérdése” – enyészetre szánta. A magyarországi esetben különbség volt a Rákosi- és a Kádár-korszak között. Az előbbi a programideológiát terrorral foganatosítani próbáló berendezkedési törekvés. Az utóbbi az időközben állapotideológiává legitimált autokratikus uralom – hite szerint hosszú távra – berendezkedett, „konszolidált” működő mechanizmusa. Rákosi regnálása idején az együttműködő hálózati klerikus konspiratív eszközből bármikor átminősülhetett manifesztált ellenséggé, akinek – a kényúr kedve szerint – akasztófa, börtön, internálás lett a honorárium. A berendezkedett Kádár-korszak machiavellizmusa számítóbb, rafináltabb volt. Saját hierarchiájában korlátozott cselekvési teret adott a szoros pórázon tartott, tettestársá kompromittált (hálózati) klerikusnak, s e kollaboráció révén inkorporálta az egyháza(ka)t – az ÁEH főhatósága alá rendelten – konfesszionális „nyilvános internálótáborokká”. Tudták avagy sem, ennek lettek felügyelői az „örizetes hívek” szolgálatvezetői, főpásztorai. E munkamegosztással a nyers terrort mellőzve racionalizálta működőképesebbé a pártállami mechanizmust, ugyanakkor a stallummal bíró klerikus ügynöknek is maradt szolgálati mozgástere. Az már személyes kurázi kérdés is volt, hogy ennek fejében saját közvetlen alárendeltjeiből és a hívekből – ügyes kompromisszumokkal – mennyi volt menthető és mennyit „áldozott be” az egyház és a hívek túlélése érdekében. Ez utóbbi a legnehezebben kalibrálható pont vagy mező a mérlegelésben: azaz a rendszer gyalázatából mennyi háramlik tovább a stallumbirtokos klerikus ügynökre. E téren már a Iustitia szerepébe lépő utókori közösség önbecsülésétől, „érettségétől” is függ, hogy tovább hordozza a látását korlátozó szemkendőt vagy leveszi azt, meggyőződni a mérleg két serpenyőjének állásáról: a rendszer gyalázata mellett mennyi a „maga okozta rossz”, illetve mit nyom a latban – a másik oldalon – az evangéliumi szolgálat, a rendszer által internált eklézsia túléléshányada. Erre mondtam volt, hogy a most terítéken lévő kötet *a strukturális áldozat és a személyében tettes janusarcúságát, egészében a tettesáldozat kettősségét* kínálja.

8. *A történelmi válasz is a mindenkori ma válasza a tegnaptól – és a régebbi múlttól.* A múlt (titkosszolgálati) iratainak gyorsított hozzáférhetővé tétele („levéltári forradalom”) szökőárként zúdítja az újabb információkat. Nehéz szétszálazni a valóságtartalmat, a vértlen vagy szándékolt csúsztatást és a póre hazugságot. Mindehhez társul a rendszerváltó közpolitika, a csoport- és magánambíciók „igazságkeresése”. Igények sokszálú, tág intervalluma. Leleplező, megismerő, megérteni próbáló tudni akarások sokfélesége. Egymással versengő, konkuráló nyilvánosság-

⁴ Cserháti József utolsó tévéinterjúja (1994. november). *Koinonia*, 1994. november. 5. o. Web: <http://baptista.hu/rakosszentmihaly/tallozo/bulanyi.htm>. (Megtekintés: 2014. február 21.)

fajták, melyekben erős hajlam volt/van a „gyorsított ítélkezésre”. Ezt igényli az utólagos – egyéni, csoportos – öngazolás. Az információs kárpótlás és a társadalmi elégtétszerzés sürgető szüksége – az e világi lét végessége okán. A kortárs mint bíró, a történész mint „ülnök” a mielőbbi igazságtevés törvényszékén. Sokfajta „rögtönítelő bíróság” létezhet: politikusokból, politika által kinevezettekéből; túlélő meghurcoltakból, áldozatok, tettesek – valamint tettesáldozatok – leszármazottaiból; megifjodó veteránszövetségekből, önszorgalmú-öntörvényű váteszekből stb. Az igény: lehetőleg egyetlen igaz mai válasz a sokféleképpen igaz/hamis – mikor, melyik a színe és visszája – tegnapra.

A történelmi múltra – még inkább a közelmúlt – a történelmi válasz hosszabb kifutású. Aligha datálható, hogy a mai kulturális emlékezet mikor patinásodik letisztultabb történelmi emlékezetté, amelyben része lesz az addigi „köztes” ítélkezéseknek is. Történelmileg még legfeljebb a kérdések évadjában járunk – ha nem fojtjuk azokat is magunkba. Mit is tudunk most a terítéken levő kötetbe visszahátrálva? Káldy Zoltán és Ottlyk Ernő püspökök voltak. Káldy „Pécsi”, Ottlyk „Szamosi” fedőnéven ügynöki tevékenységet folytatott. Káldy-„Pécsi” és Ottlyk-„Szamosi” emberek voltak:

esendők, gyarlók, halandók – mint mindannyian. Hívők – mint nem mindannyian. Egyházkormányzók – mint a hívek közül is kevesen. Isten szolgálói voltak. Az istentagadó rend szolgálói voltak. Strukturális áldozatok és individuális tettesek voltak. És még kifélék-mifélék? Igehirdetők, igemagyarázók; katekizmust írók, formálók, hitről, világról elmélkedők; eklézsiát igazgatók, lelkipásztorokat oktatók-nevelők, esketők, keresztelők, megboldogultakat Isten kegyelmébe ajánlók. Fiak, apák, hitvesek, barátok voltak. Alázatosak és kevélyek. Alázatosakat, elesetteket gyámolítók, kevélyeket megszólók; máskor alázatosakat és kevélyeket dölyfösen leszlók. Hátuk mögött másokat fumigálók, alkalmasint másoknak ártók. Voltak, mint túlnyomó többségben mi magunk, hitvallók és hitetlenek egyaránt.

S voltak – immár kérdőjelekkel: Isten szolgálói? Farizeusok? Hitvédők? Személyes – földi – boldogulásért rendszerszolgák? Aposztataként hitet szolgálók? A perspektivikus üdvözülésből való kizáratást kockáztatók? Cselekedeteikkel hitet őrizni vélő templomszolgák? Hitükkel, szolgálatukkal rosszul sáfárkodók? A tevőleges rossz ellenére hitet, egyházat, közösséget túlélni segítők? Paszternakkal szólva „minden farizeusságba dermedt” általuk, vagy farizeusságuk révén volt esély a túlélésre? Egyénnek, közösségnek, hitnek, egyháznak?

Mindennek ideje vagyon. A kérdéseknek már most is. Kérdés már most is sok van. A társadalmi elégtétszerzés igénye választ – válaszokat – vár. Van-e egy válasz a sok kérdésre? Hosszabb távon mi marad meg a mai válaszokból? Stefan Heym esetében az, hogy ügynök volt, vagy a *Dávid király krónikája*? Szabó István esetében az, hogy ügynök volt, vagy a *Mefisztó*? A mélyen hívó és életvitelszerűen kételkedő katolikus Graham Greene esetében az, hogy Kim Philby csendestársa volt, vagy a *Hatalom és dicsőség*, esetleg *A csendes amerikai*? Vagy mindezek súlyozott ötvözete? Van-e Káldy és Ottlyk püspök hagyatékában, ami – nem tudni, milyen mértékben – ellensúlyozza majdan a titkosszolgálati forrásfeltárás révén nyert (rész)tudást? Miből, milyen arányban komponálódik majd – az elégtétszerzésen túli – historikus portré? Kimaradhatnak-e ebből az információs kárpótlás arcvonásai? Ebben a közelítésben a történész bába, aki a régi idő méhéből segíti napvilágra vajúdni az újat. A most szóban forgó kötet szerzői – képletesen – egyiptetűjű ikrek „egyik felét” segítették világra mindkét evangélikus püspök esetében. A másik fél nevezettek „nem ügynök” énje, amit – Káldy esetében – egy másik könyv mutat be. Egyik is, másik is mai tudásunk lenyomata, mindkettő a megismerhetőség mai stációjának kordokumentuma. S bármennyire különböznek is jellegükben, műfajukban, egy majdani aggregált tudás alkotóelemeit hordozzák.

”A történelmi múltra – még inkább a közelmúlt – a történelmi válasz hosszabb kifutású. Aligha datálható, hogy a mai kulturális emlékezet mikor patinásodik letisztultabb történelmi emlékezetté, amelyben része lesz az addigi „köztes” ítélkezéseknek is. Történelmileg még legfeljebb a kérdések évadjában járunk – ha nem fojtjuk azokat is magunkba.

A történelmi válasz még várat magára. Az több is, kevesebb is, mint a – nem csupán forrásrejtőzködések okán – korlátozott kortársi tudás. Van, ami ezekből idővel kikopik, másokkal megdúsul. Egyebek mellett azzal, „mit ránk kentek a századok”, meg amit mi kentünk a századokra – és egymásra. Egyénileg és kollektíve, sokfelől és sokféleképpen. S alakulás közben is legalább háromfajta olvasat gomolyoghat tovább, el egészen az idők végezetéig. A szekularizált evolucionista olvasat, a hitvalló kreacionista olvasat, meg az, amelyik – nem tudni milyen arányban – mindkettőt hasznosítani igyekszik. Ezek – araszoljanak bármelyik közelítés mentén – a mindenkori *ma* válaszai. Alkotórészei annak, ami „a soha véget nem érő párbeszéd a múlt és a jelen között” (CARR 1995, 28. o.). S nem tudható, hogy nem lesz-e legtöbbjük apokrif – a mindent látó szem számára – a „végítélet” során. E tekintetben az a priorinak nincs a posteriori párja, ám addig van saját kompetenciánk. A szabad egyház szabad államban tételt – mindkettejük szuverenitásigénye okán – tiszteletben tartva tudomásul veendő a sajátnak tudott magyarázatok különbözősége. Ám figyelembe véve, hogy a társadalmi elvállastalanodás nem feltétlenül jelent elkeresztényietlenedést, a hitelvi ethosznak és a szekuláris morálfelfogásnak alighanem formálódóban van egy „közös halmaza”. S ebben a közttes mezőben feltehető a kérdés: igazabbak, boldogabbak, „jobbak” leszünk-e azáltal, ha megmaradunk az írás rigidebb olvasatánál, miszerint kegyelem csak Istennél van? Nem éppen ezzel kevélykedjük magunkat az úrhatnám szolga pozíciójába? Nem inkább a megértés – az erre való törekvés – a kegyelmi állapot, a transzcendencián innen, földi léptékben is? Legyetek a megismerés által megértők – ha tudtok.

Hivatkozott művek

- BARÁTH Magdolna – FEITL István (szerk.) 2013. *Lehallgatott kihallgatások*. Napvilág – ÁBTL, Budapest.
- CARR, E. H. 1995. *Mi a történelem?* Osiris Kiadó, Budapest.
- CSATÁRY Bence – VÖRÖS Géza: Püspökké lenni Isten vagy az állambiztonság kegyelméből? *Credo*, 2013/1. 71–73. o.
- CSEPREGI András: Vallási identitás és demokratikus politika – történet, tematika, párbeszéd. In: *Vallás, politika, identitás*. Szerk. S. Szabó Péter – Grünhut Zoltán. IDRResearch – Publikon Kiadó, Pécs, 2010.
- Cserháti József utolsó tévéinterjúja (1994. november). *Koinonia*, 1994. november. 5. o. <http://baptista.hu/rakosszentmihaly/talozo/bulanyi.htm>. (Megtekintés, 2014. február 21.)
- GYARMATI György: A restaurációból konszolidációba vajúdo Kádár-rendszer egy epizódja. *Századok*, 2013/6. 1581–1598. o.
- HÓDOS György 2005. *Tettesek és áldozatok. Koncepciók perke Magyarországon és Közép-Európában*. Noran Kiadó, Budapest.
- KOESTLER, Arthur 1988. *Sötétség délben*. Európa Kiadó, Budapest.
- KORÁNYI András 2012. *Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön*. Luther Kiadó, Budapest.
- KÓSA László: A pártállami egyházpolitika kiemelkedő „sikere”. Korányi András Káldy-életrajzáról. *Kommentár*, 2013/5. 118–121. o.
- RATZINGER, Joseph 2008. Lelkiismeret és igazság. In: *uő: A közép újrafelfedezése*. Szent István Társulat, Budapest.
- Történelmi kép – hitelesen. Kerekasztal-beszélgetés Korányi András: Hanem szeretni is című könyvéről. *Keresztényen Igazság, új folyam*, 2012/4. 7–29. o.

Gyarmati György (1951) történész, régebben az ELTE oktatója, majd a Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történelmi Tanszékének egyetemi docense és az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárának főigazgatója. A Magyar Tudományos Akadémia doktora. Fő szakterülete a második világháború és a 20. század második felének európai és magyar története, különös tekintettel a politika- és társadalomtörténetre.

